

Csúr Gábor Attila/Kerekes Amália

„Valahogy csak el kell kezdődnie egy ilyen menekülésnek.”¹

Az 1956-os forradalom és emigráció reprezentációja a skandináv és német nyelvű irodalmakban

Jelen válogatásunk háttérében két félév szemináriumi foglalkozásai állnak, amelyeken az Eötvös József Collegium skandinavisztika műhelyének, valamint a ELTE Germanisztikai Intézetének német és skandinavisztika szakos hallgatói és oktatói vettek részt a 2023/2024-es tanévben. A 2023 őszén indult szakkollégiumi szeminárium célja az volt, hogy felkutassuk és rendszerezzük azokat a dán, norvég és svéd nyelven megjelent, elsősorban szépirodalmi jellegű szövegeket, amelyek tematizálják az 1956-os magyar forradalmat. Az első félévben összeállítottunk egy annotált bibliográfiát, amelyben szakirodalmi és egyéb műfajú műveket is feltüntettünk, így a történettudomány, a zurnalisztika és a szociográfia, tárgykörébe tartozó cikkek, monográfiák, továbbá memoárok, szakdolgozatok is fölkerültek a listára. A fikciós irodalom kategóriájába nagyjából verseskötetek, történelmi regények, gyerek- és ifjúsági irodalmi művek, valamint nagy számban krimi- és detektívregények, hidegháborús kémregények és további populáris irodalmi műfajokat ötvöző alkotások kerültek. 2023 decemberére összeállítottunk egy annotált bibliográfiát, az egyes műveket pedig elkezdtük egyénileg és csoportokban feldolgozni. Ezzel párhuzamosan számos olyan tanulmányt olvastunk, amelyek az olasz, német, japán, koreai, lengyel és egyéb nyelvű 1956-irodalmakat tárgyalják (Sárközy 2007, Umemura 2011, Tischler 2011, Hochol 2011, Molnár 2016), hogy módszertanilag meg tudjuk alapozni munkánkat, egyszersmind rálássunk azokra a kezdeményezésekre, amelyek más idegen nyelvi közegben vizsgálták a kérdéses jelenséget. Érdekes módon 1956 irodalmi reprezentációjával a magyar irodalomtudomány még nem foglalkozott behatóan, jóllehet nem egy primer művet ismerünk a témában. A kérdéskörhöz talán legszorosabban kapcsolódó mű, Schein Gábor *Svéd* (2015) című regényének esetében például, amely egy Svédországba került, adoptált menekült kisfiú élettörténetének rekonstrukcióját beszéli el, az alapvetően pozitív recepció során jóformán elsikkadtak az 1956-os vonatkozások, de ugyanez figyelhető meg egyes fordítások kapcsán is, mint például Erika Mitterer *Tauschzentrale* című regényénél (1958), melynek magyar fordítása teljesen visszhangtalan maradt,² habár a regény osztrák közegben hasonló helyzetet modellál, mint a

¹ Adorján Johanna: Exkluzív szerelem. Ford. Nádori Lidia. Budapest: Park 2010, 102.

² Mitterer, Erika: Egy élet nem elegendő? Ford. B. Gaál Márta. Budapest: Gondolat 2007.

megfilmesítésnek is köszönhetően hatalmas sikert aratott *Hallgat az osztály* (*Das schweigende Klassenzimmer*, 2006) című dokumentumregény,³ amely a filmmel együtt a szemináriumon résztvevő diákok szerint az 1956-os középiskolai megemlékezések domináns, de lassanként szinte unalomig ismételt része lett.

A szemináriumi foglalkozásokat 2024 januárjában a magyar származású müncheni újságíró, Johanna Adorján számos nyelvre lefordított *Exkluzív szerelem* (*Eine exklusive Liebe*, 2009) című regényének értelmezésével folytattuk. Bár Adorján nagyszülei 1956-ban hagyták el végérvényesen az országot, ezzel saját és legalább két, utánuk következő nemzedék nyelvi, kulturális és nemzeti identitását befolyásoló döntést hozva, a szerző-elbeszélő meglehetősen szűkszavúan és tárgyilagosan emlékezik meg a menekülésről és a forradalom identitásképző erejéről. Míg számos más visszaemlékezésből kiviláglik, hogy a nyugat-németországi, ausztriai, norvégiai, dániai vagy svédországi 56-osok önmegértésének meghatározó eleme a forradalom (vagy legalábbis a visszaemlékezések közreadói és szerkesztői irányított közléshelyzetbe terelik a nyilatkozókat), Adorjánt sokkal inkább a nagyapai ágon örökölt zsidó sorsközösség tudata, a multikulturalizmus és a családon belüli nyelvhasználat és -váltás körüli kérdésfelvetések foglalkoztatták. Az író regényének feldolgozása során még három fontos tényre ismertünk rá. Egyrészt beláttuk, hogy mivel az 1956-os menekültek (akik vagy akik közvetítésével megszületett a skandináv 1956-irodalom) ausztriai menekülttáborokon keresztül jutottak el más nyugati országokba, és mivel rengeteg hasonló, azaz a német nyelvi közegen keresztül kivándorló menekült sorsáról volt már tudomásunk, célszerűnek éreztük, hogy a foglalkozás nyelvi kereteit kiszélesítsük. Másrészt megkerülhetetlennek tűnt az *oral history* bizonyos fokú bevonása, ezért a későbbiekben különös hangsúlyt fektettünk visszaemlékezések és memoárregények megismerésére is. Harmadrészt pedig a különféle szövegek együttes olvasmányélménye alapján világossá vált, hogy az 1956-os eseményeket tárgyaló irodalom fő fókuszpontjai közé a migráció és a trauma tartoznak. A tanév tavaszi félévét ezért idevágó szakirodalmi tételek (Menyhért 2008, Hückmann 2017, Zombory 2019) feldolgozásával kezdtük. A félév második felében visszaemlékezéseket, novellákat és elbeszéléseket, regényrészleteket, drámákat és gyerekkönyveket olvastunk és értelmeztünk.⁴

Előzetes várakozásainkkal ellentétben végül nem a traumaábrázolás elemzése bizonyult a legcélszerűbbnek, mert a megismert művek inkább a hidegháború politikai-ideológiai kontextusába ágyazva nyertek értelmet. A traumairodalommal kapcsolatos tanulmányok

³ Garstka, Dietrich: *Hallgat az osztály*. Ford. Weber Krisztina. Pilisvörösvár: Időjel 2023.

⁴ A szemináriumok résztvevői: Fejes Dorottya, Horváth Győző, Kiss Benedek, Korsós Gergő, Kovács Natália, Kozsik Hanga Viola, Macher Máté, Sajó Zalán, Szabó László Pál, Ütő Anna.

megvitatásának tétje ugyanis abban állt, hogy a mind inkább átfogó értelmezési keretként szolgáló és a kritika szerint túláltalánosított, „felvizezett” traumakoncepciót (Hückmann 2017: 583) olyan szempontok szerint tegyük megragadhatóvá, amelyek nemcsak a szövegértelmezések, fordítások során nyújtanak segítséget, hanem közelebb visznek az elemzett művek kulturális, nyelvi kontextusainak megértéséhez is, amelyekben eltérő mértékben van jelen a pszichoanalitikus és az egzisztencialista hagyomány, valamint az áldozat heroikus perspektíválása. Mindez különösen azért volt fontos, mert az 1956-os forradalom emlékezetének esetében az egyetemisták viszonyulását a Menyhért Anna által utóemlékezetként fordított postmemory jellemzi, amely „a megértés és az integrálás lehetősége – vagyis az aktív viszonyulás lehetősége” (Menyhért 2008: 28) nélkül működik. Ugyanakkor az utóemlékezetnek az ismétlések traumafeldolgozó produktivitását kiemelő koncepciójától eltérően (Menyhért 2008: 43) a forradalom és az emigráció toposzainak azonosítása inkább az értelmezői távolságtartást erősítette fel, miközben a néhány elemzett műben fellelhető generációs analógiák, a gyakori gyereknézőpont visszahozták a személyes érintettség érzését, de leválasztva azt a traumatársadalmak „mitikusabbá és moralizálóbba” váló emlékezési gyakorlatairól (Zombory 2019: 15).

Mindebből következően a politikai eseménytörténet és a lélektani tartalmak valamelyest háttérbe szorultak az értelmezések során, amihez hozzájárult a saját hétköznapiakra is jellemző többnyelvűség, nyelvváltás kevésbé drámai jelentőségének észlelése, ez mégsem jelentette az elismerési paradigma logikája nyomán „a történeti kontextus kiküszöbölését” (Zombory 2019: 11), ahogy azt sem, hogy az emigránsok az „elidegenedés, az otthontalanság, a nyugtalanság és az elvágódás érzületei révén” (Hites 2014: 561) a modernség metaforáiként vagy egyfajta „új szubjektivitás avantgárd megtestesüléseiként” tűnjenek fel (Payne 2023: 121). Az elemzett és lefordított szövegekben megjelenő létező és fiktív emigránsok eleve rendkívül széles spektrumon helyezhetők el, mind motivációik, mind sikereik, illetve külső megítélésük szempontjából. A már meglévő fordításokból ezért olyan különböző műfajú szövegeket választottunk ki a közös megbeszélésekre, amelyek kapcsán árnyalható a migrációs irodalom, illetve az 56-os irodalom címkéje.

A Fászkerti Mária szerkesztésében megjelent, *Mindenki együtt érzett a magyar néppel* című gyűjteményes kötet (2006) interjúinak elemzése során a döntési helyzetekben működő racionalitás, a személyes kommentár és a tárgyilagos eltávolítás ötvözése bizonyult visszatérő mozzanatoknak. A tárgyalt példák azt igazolták, hogy a migrációkutatás újabb és újabb kategorizálási kísérletei, mint például a kényszerű és az önkéntes migráció szétválasztását felülíró „mixed migration” fogalma (Meier 2023), az egyes én-elbeszélések értelmezésében a

járolékos tényezők nagy száma miatt még hozzávetőleges támpontként is alig bizonyul hasznosnak. Az üldözött, menekült fogalmának folyamatos jogi és kulturális átértelmezései mellett vélhetően az ilyen típusú elbeszélések irányították a kutatás figyelmét az emigránsok cselekvőképességének (agency) vizsgálatára, részben felváltva a viktimizálásra, paternalizmusra épülő megközelítések elvi kereteit (Gatrell 2013).

Mindazonáltal ez az a tényező, amelyik a befogadó országokban magyar menekültek körüli kezdeti lelkesedést egy idő után mérsékelte, sőt egyes esetekben a vélt vagy valós konkurencia miatt az állami támogatások és a munkaerőpiac terén az ellenkezőjébe fordította. A megváltozott integrációs közeg szemléltetésére és a szakirodalomban immár jól dokumentált témakörhöz Helmut Qualtinger *Az utolsó forradalmár* (*Der letzte Revolutionär*, 1978) című monológját választottuk,⁵ amely a német nyelven már csak a szórendben és a határozatlan névelők használatban hibákat ejtő, vélhetően kulturális termékekkel kereskedő parvenü figuráját viszi színre, aki – saját elmondása szerint – végtelen közléskényszere miatt került az állambiztonság látókörébe („Menekülésem előtt megkérdeztem kínzóimat, miért tartóztattak le, és ők csak annyit mondtak: »Túl sokat beszélsz!«”). Ezen képességének köszönhetően érezhetően könnyen épít ki új kapcsolati hálót Bécs nemzetközi közegében, így esetében mindössze pusztán helyváltást jelent az emigráció. Ez a típusú monológ Qualtinger életművének védjegye: a színházi monológ magyar változatában Bodrogi Gyula hangján megszólaló Karl úr (*Der Herr Karl*, 1961) az az úgynevezett osztrák kisember, aki retorikailag szinte értelmezhetetlen szóáradataiban folyton újramagyarázza önmagát, de kitér a lényeg megnevezése elől. *Az utolsó forradalmár* is ezt az eljárást követi, de mivel ebben az esetben hiányzik a Karl úrhoz kapcsolható általános tipizálás, eldöntetlenül marad az a kérdés, vajon a beszélő traumatizált menekült vagy szélhámos, vagy megint csak egy további kategóriával írható le.

A bevett értelmezési gyakorlatokat a kelet-német író, Heiner Müller *Hamletgép* (*Die Hamletmaschine*, 1977) című drámája⁶ állította a legkomolyabb próba elé, mivel a „Pest is Budán csata Grönlandért” alcímet viselő rész egyszerre hozza mozgásba a forradalom eseménytörténeti referenciáit, valamint a skandináv államok és az ENSZ viszonyára, az amerikai fogyasztói kultúra térnyerésére vonatkozó geopolitikai tudásanyagot. A Párizsban, majd Essenben bemutatott, a keleti blokkban indexre került darab „Hamletszínésze” a front

⁵ Qualtinger, Helmut: *Der letzte Revolutionär*. In: Uő: *Das letzte Lokal. Neue Satiren*. München: Langen Müller 1978, 35–40; *Az utolsó forradalmár*. Ford. Kovács Edit, Szijj Ferenc. In: *Látó* 16 (2005) 2, 14–15 (német nyelvű fölvétel: <https://www.youtube.com/watch?v=ryIF6dHmI-w>).

⁶ Girshausen, Theo (szerk.): *Die Hamletmaschine*. Heiner Müllers Endspiel. Köln: Prometh-Verlag 1978, 11–24; Müller, Heiner: *Képleírás*. Ford. Kurdi Imre. Budapest, Pécs: József Attila Kör, Jelenkor 1997, 28–36.

mindkét oldalán vizionálja magát: „Én kötöm a hurkot, amikor a főkolomposokat akasztják, és miközben kirúgom alóluk a sámlit, az én csigolyám törik el” (Müller 1996: 33). Majd mivel, ahogy fogalmaz, „drámám elmaradt”, visszavonul a „Heil Coca Cola” okozta mámorba, amivel ugyan a dráma kilengeti a Dániára jellemző hintapolitikát Amerika irányába, de később ugyanígy vissza is vonja, mint a semlegességi törekvések egyéb válfajait.

A lehetséges értelmezési keretek felvázolása minden bizonytalansággal és nyitottsággal együtt adott néhány fogódzót a fordításokra kiválasztott szövegek elhelyezésénél, amelyeknél egyes esetekben szinte rekonstruálhatatlan a keletkezés szűkebb értelemben vett kontextusa. A fordítások kapcsán elsősorban a szövegek adatgazdagsága, a jelentős számban szereplő topográfiai referenciák eltérő kifejtettsége, valamint a visszaemlékezések időkezelési technikái vetették föl a legtöbb kérdést. A szövegek túlnyomó részének ezenkívül alapvető jellegzetessége a mozaikszerűség, a drámai, reflexív és realista szekvenciák váltakozása, ami ismét a tapasztalatot átadó, modelláló, fikcionalizáló tudásformák eltéréseire, a nem tudás, bizonytalanság közvetítési lehetőségeinek sokféleségére irányította a figyelmet, a fotórealista térképprózától a szociáloromantikáig.

Skandináv esettanulmány – Jens Eisenhardt: *Flugten til Ungarn* (1965)

Jens Eisenhardt (1933–2012) dán íróról jóformán alig találunk értékelhető adatot lexikonokban és irodalmi adatbázisokban. A magyar olvasónak azonban rögtön szemet szúrhat *Flugten til Ungarn* [Menekülés Magyarországra] című, 1965-ben megjelent regénye.⁷ A csekély szépirodalmi értékkel bíró mű néhány erénye közé tartozik az a tény, hogy a szerző képes volt a fejlődésregény és az útinapló műfaját ötvözni különféle (azonban nem mindig következetesen alkalmazott) elbeszélői technikákkal és a flanőr karakterének használatával, valamint a regényben fellelhető számos olyan szépirodalmi utalás, amelyek a főszereplő ideológiai vergődését húzzák alá.

Eisenhardt egyes szám első személyben megírt regénye a főszereplő Christian Dán életének és politikai érlelődésének egy-egy rövid, de annál jelentősebb szakaszát tárgyalja. Az első fejezet (Sumpen – A mocsár) a második magyarországi látogatásra történő előreutalással indít, majd visszaugrunk az időben és az utazást megelőző dániai előkészületekről, régi párttagok felkereséséről olvasunk. Ebben a fejezetben Koppenhága a századforduló európai irodalmának züllött nagyvárosaként jelenik meg, és az elbeszélő a dekadencia stíluseszközeivel ábrázolja a második világháború utáni építkezés éveit, a növekvő jólétet és a kapitalista gazdaságot. A

⁷ Eisenhardt, Jens: *Flugten til Ungarn*. København: Schønberg 1965.

második fejezet (Klippen – A szikla) a főhős ifjúkoráról, politikai ébredéséről és a Dán Kommunista Párt ifjúsági tagozatába történő belépéséről szól. A harmadik fejezet (Skredet – A csuszamlás) az 1956-os magyarországi útról, majd egy későbbi látogatásról szól, már a forradalom leverése után. Christian első látogatásának célja, hogy egy nemzetközi baloldali szervezet tagjaival találkozzon, a második alkalommal pedig könyvet szeretne írni a keleti blokk egyik félreismert országáról, egyben saját politikai meggyőződéseit is felül kívánja bírálni. Az elbeszélés végül egy allegorikus összefoglalással zárul, amelyben a főszereplő, miután meginog alatta a korábban szilárdan álló szikla, belezuhan a mocsárba, feltápászkodik és botorkálva elindul a ködbe vesző ösvényeken, amelyeknek létezésében csak hinni remélhet. A szöveg nyelvezete meglehetősen töredezett, a realista jeleneteket gyakran váltják fel belső monológok, látomásszerű képsorozatok, ellipszisek, hangulatfestő elemek (pl. mozgalmi dalok) vagy éppen a dán olvasó számára érthetetlen magyar nyelvű idézetek és frázisok.

A szépirodalmi utalásokra áttérve már rögtön az első mondat („Det var begyndelsen til den tid hvor jeg gik omkring i Budapest og forsøgte at finde ud af hvad det var jeg ville i denne by, i dette land.” 9) allúzió lehet Knut Hamsun *Éhség* című regényének kezdő soraira („Det var i den Tid, jeg gik omkring og sulted i Kristiania, denne forunderlige By, som ingen forlader, før han har faaet Mærker af den.”), a norvég szerzőt és művét konkrétan is említi az elbeszélő később (140), és talán a főszereplő keresztnéve is az *Éhség* fikcionalizált Kristianiája (a mai Oslo) felé mutat. A norvég író időskori politikai nézeteinek a szocialista országokban és a szimpatizáns nyugati értelmiségi körökben bevett értelmezési keretére itt csak utalni tudunk, azonban a hangsúly itt feltehetően az *Éhség*ben megismert egzisztenciális bizonytalanságra kerül, amellyel a főszereplő is kénytelen megküzdeni az 1956-os események után. Talán nem véletlen, hogy egy ponton Arthur Koestler neve is felbukkan, ahogy az sem, hogy a sort Camus, Sartre és még sok más, a szovjet modellből kiábrándult baloldali szerző folytatja (70, 76).

A forradalom legérzékletesebb ábrázolása nem a konkrét leírásban manifesztálódik, hiszen az gyakorlatilag elmarad, hanem egy, a regény elején található allegóriában. Ebben a jelenetben a főszereplő szobájába betéved egy éjjeli lepke, amely kétségbeesetten keresi a kijáratot, rászáll a lámpaizzóra, majd megperzselt szárnyakkal behull Christian sherryvel teli poharába. A küzdelem hosszas és részletes leírása nemcsak a kis közép-kelet-európai ország reménytelen harcát evokálja, hanem a főszereplő ideológiai identitásának fentebb jellemzett szétmorzsolódását is. A *Menekülés Magyarországra* általános irodalomelemzési szempontok segítségével vizsgálva nem tarthat számot különösebb érdeklődésre, azonban 1956 képzete, amely poetológiai elemként három rétegben (a főszereplő pályájában, a konkrét eseményekben és az allegóriában) is megjelenik, izgalmas kapcsolódási lehetőségeket rejt magában.

Német esettanulmány – Anna Seghers: *Kenyér és só* (1957)

Anna Seghers (1900–1983) válogatásunkban szereplő és a szemináriumon tárgyalt elbeszélése a dán példával ellentétben elsősorban a kontextusokra vonatkozó információk tömeges mennyisége miatt nehezíti meg az olvasó dolgát. Alapvető tendenciáját tekintve a *Kenyér és só* című elbeszélés, amely 1957 áprilisában jelent meg az NDK vezető pártjának napilapjában, a *Neues Deutschland*-ban, beleillik a keleti blokk országaiban kialakított értelmezési keretbe, mely szerint a forradalom elvtelen vagy Qualtinger beszélőjének véleményéhez hasonlóan zavaros ideológiákat képviselő csoportok lázadása volt. A korszak egyik megfilmesített regényében, Herbert Ziergiebel *A sebhelyes arcú* (*Das Gesicht mit der Narbe*, 1959) című krimijében⁸ a második világháborús német bűnös után a forradalom napjaiban Budapesten nyomozó elbeszélő egyenesen így fogalmaz: „Miért engedte át a kormány az utcát a fasisztáknak, akik leplezetlenül engedték szabadjára fenyegetéseiket?” (Ziergiebel 1963: 179) Seghers elbeszélésének alaphelyzete, az úri Magyarország képviselőinek visszatérése, ehhez az irányhoz köthető, ugyanakkor mind bonyolult elbeszéléstechnikája, mind diszkurzív keretezése miatt újabb és újabb ellentmondásokba sodorja az értelmezőket. Seghers férje, a Tanácsköztársaság bukása után emigráló Radványi László közgazdásznak és később Lukács Györgyhez fűződő barátságának köszönhetően jól ismerte a magyarországi helyzetet, erről tanúskodik a kommunisták üldözéséről szóló korai regénye, a *Die Gefährten* (1932). Az 1959-ben *Út az éjszakából* címmel megjelent magyar fordítás utószava a következő szavakkal zárul, utalva arra, hogy az 1920-as restauráció rémképként lebegett a forradalom utáni államszocializmus hangadó publicistáinak és úgy általában a propaganda szeme előtt: „1956 megmutatta, hogy 1920 még sokféle formában itt lappang a magyar világ feneketlenségeiben. Szocializmusunk sokféle teremtmény munkájához tartozik, hogy ezt a lappangó, rothadó anyagot teljes enyészetté oszlassa.” (Barta 1959: 231)

Ez a keretezés a *Kenyér és só* első német nyelvű közléséhez hasonlóan jóval pontosabban jelöli ki Seghers prózájának irányát, mint amire az elbeszélés narrációja, illetve az író sajátos helyzete következtetni engedne. Seghers ugyanis a forradalom napjaiban mentőakciót készített elő Lukács György érdekében, amelyet a kezdeti bénultságból felocsúdó kelet-német pártvezetés gyorsan leállított, majd Lukács internálását követően kirakatpereket indított a hozzá

⁸ Ziergiebel, Herbert: *Das Gesicht mit der Narbe*. Halle: Mitteldeutscher Verlag 1959; *A sebhelyes arcú*. Ford. Beck Péter. Budapest: Albatrosz 1963. A krimi 1963-ban folytatásos regényként megjelent a *Kelet-Magyarországban* és a *Somogyi Néplapban* is, illetve képregényként az 1956-os epizód nélkül a *Népszavában*.

közelálló értelmiségiek ellen.⁹ Seghers próbált közbenjárni érdekükben, mindazonáltal az életrajzi dokumentumok alapján feltételezhető, hogy az elbeszélés egyszerre a fehér terror visszatérése miatt érzett félelem és a párthűség kikényszerített igazolásának eredménye.¹⁰

Az elbeszélés narrációjának elemzése szintén e két pólus között mozgott. A futólag körvonalazott szereplők szinte követhetetlenül bonyolult konstellációja, a magyar tulajdonnevek garmada, a termelési formát váltó község életében meglévő, de már nem drámai, csak a visszatérő nagygazda által átmenetileg felerősített feszültségek okainak kifejtetlensége, illetve egy-egy figurához való kötése, azaz a cselekmény mozgatórugóinak úgymond szétszórása ugyanis mind-mind olyan mozzanatok, amelyek fölvetik azt az alapvető kérdést is, vajon mennyiben kívánta megértetni Seghers az „Ellenforradalom arca” munkacímen futó (majd később elvetett) projektje¹¹ segítségével az eseményeket. Mindehhez hozzájárul a szöveg zárzata: „Ezeket az eseteket Bölöny hajdani tanára mesélte el, aki most Budapesten jár egyetemre. Ő maga az egyik diákjától szerzett minderről tudomást.” A megbízhatatlan elbeszélés jelzésének hatványozása ugyan plauzibilissé tette a részletekben hol elvesző, hol pedig utalásos, azaz az anekdotikus hagyományt megidéző beszédmodot, amelyet Seghers egyéb műveinek esetében a riport műfajával rokonítottak, illetve a realizmustól való elhajlásként kritizáltak, mindez viszont még inkább megkérdőjelezi azt a lehetőséget, hogy a szöveget bármilyen értelemben véve is állásfoglalásként olvassuk. Ugyanígy kérdésként merült föl a vidéki színhely választása, amelyre az elbeszélésnek a *Fejér Megyei Hírlapban* 1959 februárjában megjelent, műnépiesre hangszerelt fordítása is rájátszik. A városi renegátok és az ellenállóképes vidék kontrasztja ebben az esetben is kézenfekvő asszociációnak, következésképp a bevett értelemezéshez való igazodás jelének tűnt, ugyanakkor, mint az a gyűjteményünkben található fordításból reményeink szerint jobban kivehető, a topográfia megalkotása, sok más szövegünkhöz hasonlóan, ezúttal is a dokumentarista pontosság és az allegorikus utalások sajátos, inkább az elbizonytalanodás irányába ható ötvözeteként értelmezhető.

A fordításokról

A németből fordított szövegek kiválasztásánál részben Horst Fassel *Pannonien vermessen* című összeállítására támaszkodtunk, amely reprezentatív képet ad a magyar kultúra német

⁹ Vö. Combe 2020: 78–84; Hilmes/Nagelschmidt 2020, passim.

¹⁰ Vö. Zehl Romero 2003: 168.

¹¹ Vö. uo.

szépirodalmi recepciójáról.¹² A válogatásunkban szereplő versek expliciten jelzik, hogy a magyar költészet hagyományába kívánnak illeszkedni, felidézve a képviseleti beszédmód jellegzetességeit. Heinz Piontek (1925–2003) nyugat-német írótól magyarul mindössze néhány mű olvasható többek között Schein Gábor fordításában, a német szakirodalom pedig elsősorban sziléziai fiatakorához kapcsolódó írásait vizsgálja az interkulturális kérdésfölvetések mentén. Az „ismeretlen magyar költő nyomán” írt *Elégia 1956* 1962-ben jelent meg a *Mit einer Kranichfeder* [Darutollal] című kötetében, amelynek többi, utalásokban gazdag darabját is a nemzetközi líra kontextusában helyezte el a korabeli kritika.¹³ A forradalom áldozatainak és jelképeinek maradandó érvényét transzcendenssé tevő elégiával szemben Christine Busta (1915–1987) költészetét inkább Pilinszky Jánoséhoz szokták hasonlítani, mégpedig „az epitáfiumok lapidáriságára” (Németh 2000: 88) emlékeztető stílusa miatt. Az osztrák költőnő verseit az 1960-as évek vége óta rendszeresen fordítják magyar nyelvre, egyes versei több fordításban is léteznek, igazolva Gerhard Fritsch följegyzését a válogatásunkban új fordításban megjelenő két vers keletkezésének idejéből, 1957-ből,¹⁴ amikor Busta rangos irodalmi díjat kapott: „Christine mindig a versenyek biztos indulója: érthető, minden vélemény szerint »lírai«. Mindeközben valóban jó.” (Schneider/Steinsiek 2008: 162)¹⁵

Az emigránsoknak nyújtott segítséget a „felebaráti szeretet gyakorlásának” (Ircsik 2014: 829) jelképeivel összekapcsoló Busta levelezett Piontekkel, ahogy az ausztriai emigráció kulcsfontosságú írójával, irodalomszervezőjével, Sebestyén Györggyel is, akinek útját a soron következő elbeszélés szerzője, Herbert Eisenreich (1925–1986) egyengette.¹⁶ Az először 1971-ben megjelent *Öld meg magad, hagyd magad megölni* című elbeszélésre¹⁷ is jól illik a Sebestyén György Eisenreich-portréjában olvasható megjegyzés: „[E]lbeszélései az eljegedés pillanatát ábrázolják, amelynek lényegét a »kollektív morbiditás« kifejezéssel

¹² Fassel, Horst (szerk.): Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur. Stuttgart: Ungarisches Kulturinstitut 2004. A közlési jogok engedélyezéséért hálásan köszönjük a Liszt Intézet, Magyar Kulturális Központ (Stuttgart) igazgatójának, Szabó Dezsőnek a segítségét.

¹³ Vö. Härtling, Peter: Pionteks gefahrbringende Sicherheit. In: Die Zeit 1963. február 22.; N.N.: Gedichte von Heinz Piontek. In: Neue Zürcher Zeitung 1964. február 4.

¹⁴ Busta, Christine: Ungarisches Wiegenlied; Advent an der burgenländischen Grenze. In: Uő: Die Scheune der Vögel. Salzburg: Otto Müller 1958, 36–37; Advent a burgenlandi határon (1956). In: Busta, Christine: Hózsoltár. Ford. Erdélyi Z. János. Budapest: Napkút 2011, 44; Ádvent a burgenlandi határon. Ford. Cseh Károly. In: VÁRhely 6 (2000), 4, 44; Magyarország árnyékában. Bölcsődal 1956. novemberében. Ford. Tinódi József. In: Tollas Tibor (szerk.): Gloria victis. Az 1956-os magyar szabadságharc költői visszhangja a nagyvilágban (1966). 5. kiad. Lakitelek: Antológia 2003, 99 (<https://mek.oszk.hu/03900/03955/03955.pdf>).

¹⁵ A tanulmány részletesen ír Busta nemzetiszocialista előéletéről, amelyre, mivel a háború alatt nem publikált, csak a hagyaték feldolgozása során derült fény. Busta a világháború után pár évvel már az antifasiszta német irodalmat reprezentáló folyóiratoknál közölt verseket.

¹⁶ Vö. Schneider/Steinsiek 2008: 162; Ackermann 1996: 312.

¹⁷ Eisenreich, Herbert: Sich töten und getötet werden. In: Westermanns Monatshefte 1971, 9. Kötetben: Eisenreich, Herbert: Ein schöner Sieg und 21 andere Mißverständnisse. Graz, Köln, Wien: Styria 1973, 134–140.

lehetne illetni [...]. Az eljegesedő egyén természetesen ösztönösen védekezik a halál ellen: az ellen, hogy belehaljon az érzelmek hiányába.” (Sebestyén 1986: 268) Az elkövető perspektíváját és a magyarországi büntetésvégrehajtást, illetve öntörvénykezést dramatizáló írással szemben, amelyet Piontek 1981-ben beválogatott a legjobb német nyelvű elbeszélések antológiájába,¹⁸ Leila von Malchus (Luise Elisabeth Müller-Wandau, 1913–?) színésznő és néhány elbeszéléskötet jegyző prózaíró *Egy magyar Bécsben* című, hagyatékban fennmaradt rövid elbeszélése¹⁹ a külső ismérvei szerint sikeres bécsi beilleszkedés édesbús története, amely fölillantja a látványos gazdasági prosperitás háttérét adó munkamorált, majd egy groteszk zárlattal föloldja mindennek visszasságait.

A sort két regényrészlettel folytatjuk. A hetvenes évek feminista irodalmának jellegzetes szerzőjeként számon tartott Angelika Mechtel (1943–2000) *Szegények vagyunk, gazdagok vagyunk* című (1977), 1956-ban játszódó regényének²⁰ néhány oldala egy kislány szemszögéből mutatja meg a nyugat-német önéletrajzi írások egyik leggyakrabban előforduló toposzát, a szuezi válság miatt kialakult általános háborús fenyegetettség érzését. A magyar helyzetről szóló rádióhíreket követő, konszolidált körülmények között élő család dilemmáiból a politikai szocializáció és a múltfeldolgozás drámai összjátéka rajzolódik ki, míg a Mechtellel egy nemzedékhez tartozó, Magyarországon is jól ismert Barbara Frischmuth (1941–) *A viszonyokról* című regénye (1987)²¹ ironikusan modellálja a nagypolitika és a hétköznapiok egybefonódását a nyolcvanas évek Ausztriájában. A központi figura 1956-ban emigrált barátnője, Boris minden furcsaságával együtt a bécsi mikroközösség jellegzetes szereplője, rajong Rudolf trónörökösért és Károlyi Mihályért, majd a regény hosszabb epizódjában elbeszélte hazalátogatása után Esterházy Péterért. Ez a betét a regényről 1988-ban a *Nagyvilágban* megjelent hosszabb ismertetés szerint elkerül „minden szentimentális buktatót, egyszerre látjuk önmagunkat kinti és benti szemmel, és ez mindenképpen tanulságos, ha olykor humoros is” (Jávor 1988: 1255). Vélhetően ugyanez a körülmény ad magyarázatot arra, miért nem jelent meg a regény fordítása, hiszen hiányzó radikalizmusa miatt a sajátos átmenet viszonyrendszerében valahol a „még nem” és „már nem” között helyezhető el.

Kőváry György (1922–2009) válogatásunkat záró szkeccse 1984-ben jelent meg először az *Ein Ungar kommt selten allein* [A magyar nem jár egyedül] című humoreszkgyűjtemény emigránsokról szóló zárófejezetének részeként, majd a 2009-es átdolgozott kiadásban önálló

¹⁸ Ja, mein Engel. Die besten deutschen Kurzgeschichten. München: Schneekluth 1981, 66–71.

¹⁹ Malchus, Leila von: Ein Ungar in Wien (gépirat). Hans Weigel hagyatéka, Wienbibliothek, Kézirattár, ZPH 847, 71. doboz.

²⁰ Mechtel, Angelika: Wir sind arm wir sind reich. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1977.

²¹ Frischmuth, Barbara: Über die Verhältnisse. Salzburg: Residenz 1987.

fejezetként, a szerző által 1999-ben készített magyar változatba ugyanakkor nem került be.²² A Qualtinger-féle monológ párdarabjának szerzője, aki kabaréművész apjának nyomdokaiba lépve színpadi szerzőként és konferanszként dolgozott, 1956 után nemcsak az osztrák sajtó munkatársaként vált ismertté, hanem a hetvenes évek közepétől rendszeresen fordított budapesti színházaknak is, majd a rádió és a sajtó számára sorozatokat készített a század első harmadának világhírű magyar művészeiről. A magyar sajtóban idővel csak „Bécsben élő hazánkfiaként” aposztrofált Kőváry a jelenet 1984-es változatát az új osztrák-magyar kiegyezés keretébe helyezi: néhány „kommunistaellenes médiamunkatárs” kivételével a határok mindenki előtt nyitottak, csak tovább nem részletezendő okokból nem telepednek le véglegesen Magyarországon a magukat a világ minden táján gond nélkül fölitaláló emigránsok. A forradalmat csak egy rövid utalás erejéig felidéző jelenetet, amely az Ungarnhilfe segélyszervezet körüli visszasságokat parodizálja, először egy korabeli bécsi jótékonyági rendezvény keretében mutatták be.

Néhány szóban megemlékezünk a skandináv szövegekről is.²³ Habár keveset tudunk a keletkezés- és fogadtatástörténetéről, Jens Eisenhardt *Flugten til Ungarn* (1965) című, fentebb bővebben elemzett regénye, amelyből részleteket közlünk a gyűjteményben, több szempontból is Anna Seghers elbeszélésének párjaként fogható fel. Központi hőse Seghers elbeszélésének implicit és valós szerzőjéhez hasonlóan az egymás ellen ható elemi erők, a politikai meggyőződés és a történelmi tények között őrlődő elvhű értelmiségi tragikus harcát vívja. Művi pontosságú jellemrajza és sorsának aprólékos ábrázolása mitikus jelentőségűre nagyítja a névtelen párttagról formázott kisember kiszolgáltatottságát, és a tragikus végkicsengés, valamint az allegorikus zárlat megelőlegezi a radikális baloldali eszmékből való kiábrándulást, s mintegy felvezetőként szolgál hasonló témájú korabeli regények előtt, amelyek a tényleges szakítást is bemutatják. Érdekes különbség, hogy míg Segherst komoly érdek, jelesül saját politikai és egzisztenciális biztonságának féltése is vezérelte a *Kenyer és só* írásakor, Eisenhardt fizikai értelemben feltehetően teljesen szabadon reflektált az ideológiai hovatartozása és az 1956-os magyarországi események közötti ellentmondásra. Minden bizonnyal ezzel okolható a regény megkésettisége is, hiszen nemcsak a megjelenés datálható csaknem tíz évvel későbbre, hanem a történet is az 1960-as évek közepén indul és zárul.

²² Ein Ungar kommt selten allein. Ein Magyaren-Spiegel. Wien: Neff 1984, 219–226; Ein Ungar kommt selten allein. Der Magyarenspiegel aufpoliert. München: Starks-Sture 2009, 175–182; Humor és Magyar. Budapest: Magyar Könyvklub 1999.

²³ A szerkesztők megköszönik az Albert Bonniers Förlag, a Samlaget, valamint a jogtulajdonosok és -örökösök, Georg Sessler és Tor Eystein Øverås szíves hozzájárulását műveik fordításának megjelentetéséhez.

Eisenhardt szövegének allegorikus vonásaira rímél Sissel Solbjørg Bjugn 1986-ban megjelent *Stakkars Ungarn* [Szegény Magyarország] című gyerekkönyve,²⁴ amelynek esetében szintén kevés fogódzót biztosít az irodalomtörténet. A didaktikusan egyértelmű utalásrendszer a különböző korú és nemű gyerekcsoportok közti konfliktust Magyarország és a Szovjetunió viszonyával állítja párhuzamba. Mindez azonban csak a címet és az utolsó jelenetet összeolvasva válik világossá. Az utólagos megértés révén a kiszolgáltatott Signe hazánk, Veslemøy az amerikai befolyásnak engedő, független Norvégia, az üldözött fiúk csoportja pedig a Szovjetunió szerepkörének szimbolikus kivetülése. Ezt az olvasatot igazolja Signe rajongása Marilyn Monroe iránt és a két lány édesapjának munkája az elbeszélés helyszínének közelében épült amerikai légibázison, a fiúcsoporthoz aránytalan számbeli fölénye és a nemek közötti egyenlőtlen erőviszony. A mű szerzője, jóllehet maga a szöveg három évtizeddel az 1956-os események után jelent meg, szükségszerűen feltételezi, hogy még mindig elevenen él olvasóközönsége köztudatában a forradalom jelentősége, amely csak a felszínen tűnt szuverenitásharcnak, hiszen geopolitikai szempontból a hidegháború kétszereplős drámájának egyik első, emblemikus mozzanata volt.

A magyar származású svéd fényképész, Sessler György (1943–) emlékiratai (*Jag lever fast jag är född*, 2006)²⁵ 1941-ben kezdődnek és az 1956-os meneküléssel érnek véget. Válogatásunkban a kötet utolsó három fejezetét közöljük. Sessler precíz realizmusa a tömondatokba sűrített, fényképszerűen rögzített vizuális benyomásokban érhető leginkább tetten. A forradalom gyerekperspektívából történő láttatása, az előkészületek és a szökés önreflektív, költői kérdésekkel teletűzdelt leírása élesen szembenáll az Adorján Johanna *Exkluzív szerelem* című regényéből ismert család szűkszávú és kommentároktól mentes meneküléstörténetével. Tanulságos továbbá, hogy míg Sessler esetében a boldog véget hazánk elhagyása és az új haza megtalálásának reménye jelenti, Adorján művében az országváltás és az integráció lezáratlan kérdés a szereplők életében, és a végső megnyugvást az idős házaspár közös öngyilkossága hozza el.

A szemináriumi foglalkozásokat 2024 őszén azzal a megállapítással zártuk le, hogy a téma a vártnál izgalmasabb kutatási lehetőségeket rejtett magában, azonban a szövegek változó minősége és a téma miatt nehéz felébreszteni a hallgatók érdeklődését, mert úgy tűnik, a hivatalos emlékezetpolitika ellentétes hatást vált ki a fiatalabb generációkból. Mindazonáltal egyértelmű, hogy 1956 toposza továbbra is aktívan él a kivándorló magyarság és főleg az

²⁴ Bjugn, Sissel Solbjørg: *Stakkars Ungarn*. Oslo: Det Norske samlaget 1986.

²⁵ Sessler, Georg: *Jag lever fast jag är född. En judisk familj i Budapest 1941–1956*. Stockholm: Albert Bonniers 2006.

idősebb nemzedékekhez tartozó nyugati értelmiség körében, és az újabb és újabb szövegek fölbukkanása szükségessé teszi a téma majdani alaposabb körüljárását.

A fordításra, értelmezésre ajánlott skandináv és német nyelvű művek bibliográfiája²⁶

Balog, Kari Leine: *Ut på egen hånd*. Oslo: Genesis 1997.

Bredsted, Åge (szerk.): *Så Brændte steppen. Digte om Ungarn*. Århus: Marselis Tryk 1956–57
(két vers nincs meg magyar fordításban)

Bumbulucz, Eva Kitty: *Femtiseks*. Hosle: Prego Mobile 2019.

Eriksen, Inge: *Blues for en lyserød sko*. København: Gyldendal 2007.

Falk-Rønne, Anne: *Før grænsen lukkes*. København: Lindhardt og Ringhof 1958/2017.

Hámori, László: *Flukten til Norge*. Oslo: Tiden 1957.

Källberg, Sture: *Uppror – Budapest 1956*. Stockholm: Rabén&Sjögren 1966.

Rynning-Tønnensen, Olaf: *Hemmelig sender*. København: Gyldendal 1961.

Setterlind, Bo: *Mot våldet: svenska dikter publicerade med anledning av Ungern-revolten 1956*.
Stockholm: Bonnier 1956.

Varmer, Hjørdis: *Oprøret i Budapest*. København: Forum 2004.

Weinrich, Torben: *Manden i vinduet*. København: Høst 1980.

Boesch, Wolfgang: *Walzer der Irrungen. Eine Familiensaga aus Österreich und Ungarn*.
Stuttgart, Wien: Ed. Weitbrecht in Thienemanns 1990.

Federmann, Reinhard: *Himmelreich der Lügner*. München: Langen & Müller 1959.

Forgó, Léda: *Der Körper meines Bruders*. Zürich: Atrium 2007.

Fritsch, Gerhard: *Das Loch in der Fahne (Ein Fragment) (1957)*. In: Uő: *Geographie der Nacht*.
Graz, Wien: Stiasny 1962, 44–47.

Hein, Christoph: *Von allem Anfang an*. Berlin: Aufbau 1997.

Henz, Rudolf: *Der Nachzügler*. Graz, Wien: Stiasny 1961.

Ivanji, Ivan: *Ein ungarischer Herbst*. Wien: Picus 1995.

Schlag, Evelyn: *Die große Freiheit des Ferenc Puskás*. Wien: Zsolnay 2011.

Szenessy, Márió: *Der Hellseher*. Hamburg: Hoffmann und Campe 1974.

²⁶ A válogatás részben a *Zeitgeschichte* – online portál (<https://ungarn1956.zeitgeschichte-online.de/node/11>) gyűjtésére alapszik, valamint tartalmazza a hidegháború idejének osztrák szépirodalmát földolgozó kötet (Maurer/Neumann-Rieser/Stocker 2017) témánkba vágó regényeinek címét. Ezúton is szeretnénk megköszönni Rásky Bélának a szövegek kiválasztásánál és értelmezésénél nyújtott segítségét.

Torberg, Friedrich: PPP. Pamphlete, Parodien, Post Scripta. München, Wien: Langen Müller 1964.

Weiss, Peter: Die Situation. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2000.

Irodalomjegyzék

Ackermann, Irmgard (1996): Magyar származású szerzők a mai német irodalomban. Ford. V. Szabó László. In: *Helikon* 42, 3, 309–317.

Barta Lajos (1959): Utószó. In: Seghers, Anna: *Út az éjszakából*. Ford. Hollósi Tibor. Budapest: *Helikon*, 227–231.

Borbándi Gyula (1992): Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia. Budapest: Hittel.

Combe, Sonia (2020): A hűség megszállottjai. Az NDK marxista, alkotó értelmiségi ellenzéke. Ford. Lugosi Győző. In: *Eszmélet* 126, 65–88.

Cseresnyés Ferenc (2005): 1956-os magyar menekültek befogadása az NSZK-ban. In: *Múltunk* 50, 2, 115–136.

Csűr Gábor Attila/Reichert Gábor (2018): Déry Tibor Skandináviában – Utazások, irodalmi áthallások, skandináv nyelvű fordítások. In: *Észak* 3, 23–47.

D. Molnár István (2016): Lengyel költők és írók az 1956-os magyar forradalomról, előzményeiről és következményeiről. In: *Valóság* 59, 10, 216–228.

Eppel, Peter/Rásky, Béla/Schwarz, Werner Michael (szerk.) (2006): *Menekülés Bécsbe – Flucht nach Wien. Ungarn 1956 – Magyarország 1956*. Wien: Czernin.

Fischer, Holger (2003–2004): Ungarn 1956 in den zeitgenössischen westdeutschen Medien. In: *Almanach der Deutsch-Ungarischen Gesellschaft* 2, 173–205.

Fónagy, Zoltán/Murber, Ibolya (szerk.) (2006): *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*. Wien: Czernin.

Forró Tamás (2021): *1956-os magyar menekültek Norvégiában*. Budapest: Napkút.

Gatrell, Peter (2013): *The Making of the Modern Refugee*. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199674169.001.0001>

Hilmes, Carola/Nagelschmidt, Ilse (szerk.) (2020): *Anna Seghers Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart: Metzler. https://doi.org/10.1007/978-3-476-05665-8_20

Hites Sándor: *Komparatisztika és emigráció* (2014). In: *Helikon* 65, 4, 560–576.

Hochol, Lee (2011): Budapest, 1956 – Szöulból nézve. In: Kiss Gy. Csaba/Pápay György (szerk.): *Közép-Európa jegyében. Írószövetségek a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért*. Budapest: Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs, 81–84.

- Hückmann, Dania (2017): Traumaliteratur. In: Berndt, Frauke/Goebel, Eckart (szerk.): Handbuch Literatur & Psychoanalyse. Berlin: de Gruyter, 583–600. <https://doi.org/10.1515/9783110332681-032>
- Irsik Vilmos (2014): Mondd, füsebhely, mondd halkan. In: Nagyvilág 59, 7, 827–833.
- Jávor Ottó (1988): Sült malac. In: Nagyvilág 33, 8, 1255–1256.
- Kecskés D. Gusztáv/Scheibner Tamás (szerk.) (2022): Egy világgraszoló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.
- Kiss, Rita (2022): Aus Ungarn nach Bayern. Ungarnflüchtlinge im Freistaat Bayern 1956–1973. Regensburg: Pustet.
- Lein, Richard (szerk.) (2017): Jahrbuch für Mitteleuropäische Studien 2015/2016. Wien: New Academic Press.
- Masát András (szerk.) (2011): Irodalmi szövegek és politikai szerepek. A Hamsun-jelenség. Budapest: Gondolat.
- Maurer, Stefan/Neumann-Rieser, Doris/Stocker, Günther (2017): Diskurse des Kalten Krieges. Eine andere österreichische Nachkriegsliteratur. Wien: Böhlau. <https://www.vr-elibrary.de/doi/book/10.7767/9783205207085>
- Meier, Amrei (2023): Asyl-Migrations-Nexus und ‚Mixed Migration‘. In: Scharrer, Tabea/Glorius, Birgit/Kleist, J. Olaf/Berlinghoff, Marcel (szerk.): Flucht- und Flüchtlingsforschung. Handbuch für Wissenschaft und Studium. Baden-Baden: Nomos, 235–240. <https://doi.org/10.5771/9783748921905-235>
- Menyhért Anna (2008): Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom. Budapest: Ráció.
- Nagy Csaba (2000): A magyar emigráns irodalom lexikona. Budapest: Argumentum, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Németh István Péter (2000): Ezredvégi testvériség (Christine Busta versei Kerék Imre fordításában). In: Műhely 23, 5, 88–89.
- Payne, Charlton (2023): Literaturwissenschaft. In: Scharrer, Tabea/Glorius, Birgit/Kleist, J. Olaf/Berlinghoff, Marcel (szerk.): Flucht- und Flüchtlingsforschung. Handbuch für Wissenschaft und Studium. Baden-Baden: Nomos, 117–125. <https://doi.org/10.5771/9783748921905-117>
- Sárközy, Péter (2007): La rivoluzione ungherese del 1956 nella letteratura e cultura italiane. In: Brizzi, Gian Paolo/Martelli, Fabio/Pál, József (szerk.) Ripensando a Budapest dopo cinquant’anni Budapest: Akadémiai, 127–147.

- Schmidt-Schweizer, Andreas (2018): „Kiemelt bánásmód”. A magyar menekültek fogadtatása és integrációja a Német Szövetségi Köztársaságban (1956 ősztől 1957 tavaszáig). In: *Történelmi Szemle* 60, 1, 137–152.
- Schneider, Ursula A./Steinsiek, Annette (2008): Schuld und Schreiben, Trauer und Tröstung, Pan und „Plan”. Der Nachlaß Christine Bustas und seine Perspektiven für die Forschung. In: Hansel, Michael (szerk.): Christine Busta. Texte und Materialien. Wien: Sonderzahl, 160–196.
- Sebestyén György (1986): Eisenreich és a többiek (1975). In: Uő: *A Lét háza*. Budapest: Gondolat, 266–276.
- Tischler János (2011): Magyarok és lengyelek 1956-ban. In: Kiss Gy. Csaba/Pápay György (szerk.): *Közép-Európa jegyében. Írószövetségek a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért*. Budapest: Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs, 55–62.
- Umemura, Yuko (2011): Az 1956-os forradalom emlékei a japán írotársadalomban. In: Kiss Gy. Csaba/Pápay György (szerk.): *Közép-Európa jegyében. Írószövetségek a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért*. Budapest: Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs, 85–89.
- Zehl Romero, Christiane (2003): Anna Seghers. Eine Biographie. 2. k. Berlin: Aufbau.
- Zombory Máté (2019): *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Budapest: Kijárat.